
*Ирена Љубомировић,
Јасмина Шаранац Стаменковић*

ОДНОС КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГ ПРЕМА ПАГАНСТВУ У ПИСАНИМ ИЗВОРИМА ПОЗНОРИМСКЕ ЕПОХЕ

Три најважнија извора за проучавање Константиновог односа према хришћанству јесу Евсевијева дела *Vita Constantini*¹ и *Historia ecclesiastica*² и Лактанцијево дело *De mortibus persecutorum*.³ О владаревом односу према паганству сазнајемо на основу закона објављених у Теодосијевом кодексу.⁴ Анализом дела *Vita Constantini* које је саставио биограф Константина Великог, Евсевије, епископ палестинске Цезареје покушали смо да одговоримо на питање: „Да ли је Константин потпуно напустио паганску религију и какав је био његов став према паганству након визије крста?“ Критичком интерпретацијом овог извора дошли смо до закључка да Евсевије Цезарејски у овом делу не даје експлицитно одговор на постављено питање. Разлог највероватније треба тражити у чињеници да дело *Vita Constantini* садржински и формално представља панегирично житије Константина Великог и да се Евсевије, као главни протагонист хришћанства, на све начине трудио – како у „Животу Константина Великог“ (*Vita Constantini*), „Историји цркве“ (*Historia Ecclesiastica*), тако и у похвалним словима (*βασιλικός λόγος*)⁵ – да постави темеље Константиновом искреном преобраћењу.

¹ Eusebius Caesariensis, *Vita Constantini, Life of Constantine*, ed. F. Winkelmann, GCS, 1975. Рад садржи део резултата насталих на пројекту бр. 177015 – *Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Eusebius Caesariensis, *Historia Ecclesiastica, Ecclesiastical History*, translated by E. Schwartz, Leipzig 1908.

³ Lucii Caecilii de Mortibus persecutorum liber vulgo Lactantio J.L. Creed, Oxford 1984.

⁴ Codex Theodosianus libri XVI, ed. Mommsen-Meyer, Berolini 1905.

⁵ Евсевије Цезарејски је написао две беседе посвећене Константину Великом – прву, 335. године, приликом свечаног освећивања цркве Св. Гроба у Јерусалиму и другу, 25. 07. 336. године, на дан прославе тридесетогодишњице цареве владавине, детаљније в. Н. Радошевић, Константин Велики у византијским царским говорима, *ЗРВИ* 33, Београд 1994, 7–18.

Сличан став заузима и други хришћански писац Лактанције кроз чије дело се провлачи његова пристрасна мисао да су лоши владари прогонили цркву, док су је добри штитили.⁶ Стога његов Максимијан поседује многе особине типичне за тиранина и он као владар Италије, Африке и Шпаније стално убија најслабије сенаторе и то на основу лажних оптужби о издаји, током својих путовања силује невинне ћерке истакнутих грађана.⁷ Лактанцијева склоност да владаре који нису били наклоњени хришћанима представља у негативном светлу приметна је и у приказу Лицинија који је на почетку дела представљен као творевина одвратног Галерија,⁸ да би потом ублажио свој став према њему,⁹ те је затим приказан као свирепи, искварени и похлепни владар.¹⁰ Управо због оваквог Лактанцијевог приповедања морамо бити врло обазриви у тумачењу његовог дела и доношењу закључака. Он убиство Константиновог таста Максимијана представља као епизоду породичне трагедије – наиме, незахвални Максимијан је сковао заверу против свог зета након чега је схватио да због грешке коју је починио није заслужио да живи и одлучио да се убије.¹¹ Иако је Максенције починио још теже злочине од оних које Лактанције приписује његовом оцу, он није приказан као тиранин и убица, јер је објавио законе којима је наредио да се у Африци престане са прогонима хришћана и да се обнови црквена имовина.¹² Управо је ово разлог што Лактанције Максенција не представља као противника хришћана и његово дело садржи врло повољан извештај о овом владару.

Евсевије из Цезареје у свом делу *Vita Constantini* објашњава мотиве који су Константина Великог подстакли да се приклони једном хришћанском Богу насупрот многобожачкој државној религији и паганским обредима. Писац, описујући Константинове припреме за ратни сукоб са Максенцијем 312. године, каже да је Константин „врло добро знао да ће му бити потребна много снажнија помоћ него што би нека војска могла да је има, због обесних магијских начина које је практиковао тиранин. Стога је затражио од Бога да му буде подршка. Он је сматрао војне ресурсе и бројну војску секундарним, јер је мислио да без Божије помоћи не би могли ништа да постигну. Рекао је да је оно што долази од Бога неустрашиво и непобедиво.“¹³ Потом је разматрао ком божанству би требало да се приклони не би ли му помогло. Док је размишљао, присетио се да су многи, који су у прошлости били изабрани да воде, као и сви они који су своје личне наде приписивали великом броју богова и покушавали да их умилостиве приношењем напитака, жртвама и даровима, пре свега били

⁶ Lact. *Mort.Pers.* I–3,4.

⁷ M.T.W. Arnheim, *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*, Oxford 1972.

⁸ Lact. *Mort.Pers.* 20.3–4.

⁹ *Ibid.*, 36.

¹⁰ *Ibid.*, 35–48.

¹¹ Lact. *Mort.Pers.* 30.5–6

¹² T.D. Barnes, Lactantius and Constantine, *JRS* 63 (1973), 46. Максенцијево документ је датован 6. јануара 313. године.

¹³ Euseb. *Vita Const.*, 1. 27.

заварани повољним предсказањима и прорицањима која су им обећавала позитиван исход, да би их потом задесио неочекивани крај. Притом, ниједан бог није стао на њихову страну да их заштити од пропасти.¹⁴ Наведено нас упућује на закључак да је један од главних разлога који је Константина окренуо хришћанској религији, сазнање да су претходни цареви који су се приклањали многобожачкој религији неславно прошли. Наиме, цар Максимијан, паганин и непријатељ хришћанског Бога, убијен је; Галерије, највећи прогонитељ хришћана, преминуо је у најстрашнијим мукама, док је последњи, најупорнији противник хришћана, Максимијан Даја, поражен на бојном пољу, након чега је извршио самоубиство.¹⁵ Дакле, Евсевије Цезарејски је на самом почетку свог дела био неопрезан јер, иако је био први протагонист хришћанског учења и царске идеологије, несвесно саопштава основни-прагматичани разлог који је нагнао Константина Великог да се окрене једнобожачкој религији – жеља за победом и самосталном владавином.

Евсевије у наставку наводи да је Константинов отац „једини поступио супротно од њих (својих савладара) тиме што је уочио њихове грешке док је он сам за живота величао Бога који је превазишао универзум и кога је сматрао спаситељем и вођом свог царства и творцем свега што је добро.“¹⁶ Константин је све ове аргументе добро размотрио и закључио да је „погрешно подилазити таштини богова који не постоје и да је погрешно ићи тим путем упркос многим чињеницама и стога је одлучио да ће се једино поклонити том једном богу свог оца.“¹⁷ Очигледна је намера Евсевијева да Констанција Хлора прикаже као поборника хришћанске религије, чиме би поткрепио идеју о Константиновој наклоности хришћанству коју је владар морао да стекне још у раној младости. Међутим, Евсевијев став о Константиновом оцу морамо прихватити са резервом, јер Лактанције наводи да Констанције Хлор није прогонио хришћане на својој територији, али је ипак рушио цркве.¹⁸ Евсевије пориче Лактанцијеву тврдњу, али с обзиром да су обојица писаца афирмисали Константина и његову породицу, пре ћемо поклонити поверење Лактанцију, који то изричито тврди, јер је Евсевије очигледно наклоњенији Константиновом оцу.¹⁹

Бог кога је Константин призивао у својим молитвама, „коме се молио и тражио од њега да му се прикаже и пружи му десну руку да му помогне у његовим плановима“ послао му је „најчудеснији божији знак“.²⁰ Негде око подневног Сунца, када се дан тек помаљао, цар је рекао да је видео сопственим очима горе, на небу, изнад Сунца, крстолики трофеј сачињен од светлости, са натписом „овим побеђуј“.²¹ Речено сведочи о Евсевијевој

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602 I* (1964), 77–80.

¹⁶ Euseb. *Vita Const.*, 1. 27.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Lact. *Mort. Pers.*, 15, 7.

¹⁹ H. E. 8, 13, 3; Euseb. *Vita Const.*, 1, 13.

²⁰ Euseb. *Vita Const.*, 1. 28.

²¹ *Ibid.*

очигледној намери да учврсти представу Константина Великог као Христовог изабраника, чиме је писац поставио темељ ромејској владарској идеологији. Евсевије је у панегирицима посвећеним Константину Великом посебно истакао два елемента која је овај цар увео у државу – хришћанску веру и монархијски систем власти.²²

Да је Константин задржао дух паганске традиције и након објављивања Миланског едикта, може се видети из Евсевијевог описа прославе фестивала у част царевих *decennalia* 316. године. Писац наводи да је владар славио популарне фестивале свуда и да је наложио поданицима да се моле Богу, као и да приносе жртве, али „без вагре и дима.“²³ Дакле, Константин је задржао део паганских обреда при светковинама, иако је ублажио њихову пређашњу традицију. Десет година касније, владар се одрекао и традиционалних церемонија приликом прославе својих *vicennalia* 325. године о чему Евсевије бележи: „Ниједан епископ није изостао са царске прославе. Овај догађај је био ван сваког описа.“²⁴ Церемонија је подсећала на замишљени приказ Царства Христовог и оно што се дешавало, према Евсевијевом сведочењу, био је „сан, не стварност.“²⁵

Константинову наклоњеност хришћанству и његов све уздржанији став према паганству потврђује и низ закона које је владар донео након објављивања Миланског едикта 313. године. Између осталог, Константин је издао законе којима је Цркви допустио да стекне завештање од дародавца који је на самрти могао да изрази жељу да се његова имовина додели Цркви.²⁶ Такође је хришћански клер ослободио јавних служби и свих пореза и дажбина како личних тако и на имовину.²⁷ Године 321. посебним законом Константин је дао право клеру да ослобађа робове у Цркви.²⁸ Грађанске парнице, у којима су учествовали хришћани, могле су бити одлучене пред црквеним судом.²⁹ Наиме, у било којој грађанској парници у било ком суду, чак и ако би магистрат почео да чита пресуду, странка је могла да захтева да у спору пресуди бискуп. У том случају, чак и да се друга страна успротиви томе, председавајући је био дужан да пресуду пошаље бискупу чија одлука би била коначна без права на жалбу или поновни претрес.³⁰ Иако у овом закону Константин ни на који начин није ограничио епископову јурисдикцију, сматра се да се закон односио само на случајеве када су обе странке у парници били хришћани.³¹

²² Н. Радошевић, Константин Велики у византијским царским говорима, *ЗРВИ* 33, Београд 1994, 7–18.

²³ Euseb. *Vita Const.*, 1. 48.

²⁴ *Ibid.*, 3. 15.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ CTh 16.2.4 (321).

²⁷ *Ibid.*, 16.2.2; Eusebius, *HE* 10.7.1–2.

²⁸ *Ibid.*, 4.22.1.

²⁹ *Ibid.*, 1.27.1.

³⁰ Const. Sirm. 1.

³¹ T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, London 1981, 51. n. 82.

Законом из 321. године Константин је недељу учинио празничним даном када су забрањени сви јавни послови, ручни или уметнички радови и једино су били дозвољени пољопривредни послови ако би „Бог послао лепо време“.³² С обзиром да је недеља била дан који је посвећен Непобедивом богу Сунца (*Sol Invictus*) дуго се расправљало није ли Константин, иначе привржен култу овог божанства, због тога недељу учинио празничним даном.³³ Евсевије је тврдио да је владар то учинио само из хришћанских разлога јер је у духу хришћанског учења недеља била одређена као дан посвећен Богу.³⁴ Лактанције је, ипак, приметио да је владар био способан да обезбеди политичку подршку свих људи различитих религијских убеђења на тај начин што није прекидао везу са древном паганском религијом. *Dies Saturni* дан који су пагани раније славили као дан светлости и сунца постао је празнични дан хришћана. Можда је уводећи свету Недељу Константин настојао да пронађе неке заједничке верске обичаје за хришћане и пагане. Међутим, владар је отишао корак даље и од пагана је захтевано да тога дана излазе напоље и са рукама ка небу изговарају молитву Богу, и они су се том отвореном монотеизму противили. Хришћански војници су такође могли да присуствују службама недељом, док су пагани за то време морали да обављају своје редовне обавезе.³⁵

Иако је био потписник Миланског едикта којим је прокламована толеранција међу религијама, Константин није био владар који ће директно напасти паганство. То ће учинити тек његови наследници. Ипак, владар је донео неколико закона који су били уперени против пагана и којима се трудио да ослаби њихове позиције у Царству, а тиме ојача положај хришћана. Најпре је забранио приватна предсказања и према закону који је донео предсказивачи будућности који би ушли у приватну кућу ради прорицања имали су бити живи спаљени, док је човек који би их позвао имао изгубити своју имовину и бити прогнан на острво. Била је понуђена и награда уместо казне окривљеноме уколико разоткрије предсказиваче.³⁶ Јавно предсказање се ипак задржало као остатак прошлости,³⁷ али је владар прихватио да је предсказање сујеверје и зло.³⁸

До 325. године Константин је забранио гладијаторске игре верујући да су такве сурове представе непотребне.³⁹ Садржина закона протумачена је, не као забрана гладијаторских борби, већ да је њиме само забрањено коришћење криминалаца као гладијатора.⁴⁰ Наиме, указом из 315. године робови, ослобођеници, али и слободни људи оптужени за киднаповање,

³² CTh 2.8.1.

³³ A. Alföldi, *The Conversion of Constantine and pagan Rome*, Oxford 1948, 48–49.

³⁴ Euseb. *Vita Const.*, 4.18–19.

³⁵ Alföldi, *The Conversion of Constantine and pagan Rome*, 60.

³⁶ CTh 9.16.1.

³⁷ *Ibid.*, 16.10.1.

³⁸ *Ibid.*, 9.16.1.

³⁹ *Ibid.*, 15.12.1; Euseb. *Vita Const.* 4.25.1.

⁴⁰ J. Gascou, «Le rescrit d'HisPELLUM» *Melanges d'Archeologie et d'Histoire de l'Ecole Francaise de Rome* 79 (1967), 600–659.

слати су у гладијаторске школе где су, пошто би се научили борбеној вештини, учествовали у гладијаторским представама.⁴¹ Игре се нису могле тако лако и брзо искоренити и увесељавање је дуго преживело упркос забрани, али оно није више имало уобичајени вид јавне забаве коју је владар новчано помагао или томе лично присуствовао.⁴² Константин је гладијаторе у арени заменио возачима бојних кола на хиподрому чиме је већи значај у јавном животу дао плавима и зеленима.⁴³ До владареве смрти једва да је нешто остало од римског јавног живота, а да није у великој мери промењено услед христијанизације римског друштва коју је владар започео након битке код Милвиског моста.

Два едикта, издата убрзо после 324. године, нису тачно датована, али су тешко погодила стару религију. Владар је забранио подизање његових статуа и њихово религијско поштовање у паганским храмовима чиме је ослабио најважнију дужност паганизма – обожавање владара.⁴⁴ Међутим, и поред издатих едиката владар је начинио изузетак и дозволио становницима града Хиспелума (*Hispellum*) у Умбрији да одрже свечаности и игре царског култа у част подизања храма роду Флавија.⁴⁵ Одобрено је да се у граду одрже и гладијаторске игре под условом да ниједан култ не буде оскрнављен било којим паганским обредом.

И поред тога што је донео низ мера уперених против паганских култова није начинио потпуни раскид са паганством и наставио је новчано да помаже и награђује пагане. Новчано је помагао путовање свештеника Елеусинских мистерија до гробница у Египту и наградио је Аполоновог свештеника у Делфима због оданости царској кући.⁴⁶ Владар је то могао да учини како би избегао побуне или грађанску непослушност у читавом Царству чиме би се могло објаснити одсуство прогона пагана, али то не може бити оправдање зашто их је награђивао. Иако је забранио жртвене обреде врачева у приватним кућама и ограничио коришћење чини и магија владар је наставио да консултује паганске свештенике саветодавно.⁴⁷ Евсевије сведочи да је приликом подизања нове престонице Константин консултовао пророке не би ли му они нагостили повољне околности за градњу.

Остатке паганског у владару, пре свега Константинову наклоност богу Сунца, можемо тумачити као цареву дубоку посвећеност овом божанству уз којег се родио и одрастао те му је стога било тешко да прекине све везе са њим. У времену верског синкретизма, какав је био читав IV век, тешко је било античким становницима да схвате да би могао да постоји само један бог. Није владар једини који је сматрао да постоје и

⁴¹ СTh 9.18.1.

⁴² Barnes, *Constantine and Eusebius*, 53 n.101.

⁴³ О томе видети: A. Cameron, *Circus factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976.

⁴⁴ Euseb. *Vita Const.*, 4.16.

⁴⁵ Alföldi, *The Conversion of Constantine and pagan Rome*, 105.

⁴⁶ Barnes, *Constantine and Eusebius*, 211.

⁴⁷ Zosim I 4.1; II 29.2

други богови у то су веровали и црквени људи и сматрали су их не добрим духовима већ злим демонима.⁴⁸ Црква је, са своје стране, дуго користила поређење Христа са Сунцем називајући га „Сунце истине“, „Васкрсло Сунце“, „Сунце избављења“, чиме је прећутно признавала утицај култа Сунца. Дуго је Константин био одан култу бога Сунца можда и из обзира према паганским поданицима или због тога што им је раније био наклоњен. Константину је била потребна и подршка пагана јер је након победе над Максенцијем било неопходно обезбедити подршку Сената који је једини у том тренутку могао да призна Константина за првог августа. Будући да се и Сенат и римска аристократија још нису изричито одрекли паганства Константину није било у интересу да одмах прекида са свим паганским култовима.

Ипак владар ће се све више удаљавати од Непобедивог Сунца те ће тако на једном типу новца његових синова Сунце бити представљено са натписом *Claritas Reipublicae*.⁴⁹ То је значило да Сунце није више бог, већ једноставно сјајна знаменитост државе. Владар је чак променио и царску титулу *Invictus* - непобедиви у епитет *Victor* - победник, да не би могла да подсећа на *Sol invictus* од чијег имена су његови преци узимали титулу *Invictus*. Будући да је владар настојао да обезбеди наклоност и подршку хришћана удаљавајући се од *Sol Invictus*-а којем је читав свој живот био привржен, било је потпуно искључено да се приклони још једној монотеистичкој религији – митраизму. Константин је својим деловањем, било из политичких разлога или личних убеђења, потискивао паганство и у значајној мери допринео томе да крајем века хришћанство постане једина призната и дозвољена религија у Римском царству.

Irena Ljubomirović, Jasmina Šaranac Stamenković
 CONSTANTINE THE GREAT'S ATTITUDE TOWARDS PAGANISM IN THE LATE
 ROMAN ERA WRITTEN SOURCES

Analyzing the works of the Christian writers, Eusebius of Caesarea - *Vita Constantini* and Lactantius' writings *De mortibus persecutorum* we tried to point out how Constantine's attitude towards paganism changed after the Edict of Milan. We pointed out why Constantine's affection to monotheistic religion, before he turned to Christians, was reflected in worshipping the cult of the Sun God (*Sol Invictus*) and not in the widespread cult of the time - the cult of Mithras. Based on Theodosian Code (*Codex Theodosianus*) and the laws passed by Constantine, concerning the prohibition of certain pagan cults, the pagan customs abolished by the Emperor were viewed closely, as well as those to which he remained liable until the end of his life.

⁴⁸ Alföldi, *The Conversion of Constantine and pagan Rome*, 56–57.

⁴⁹ *Ibid.*, 59.

